

ΕΚΔΟΤΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Οι φωτογραφίες που παρουσιάζονται στην ανά χείρας έκδοση προέρχονται από το προσωπικό λεύκωμα του πρίγκιπα Γεωργίου, πρώτου ύπατου αρμοστή της αυτόνομης Κρητικής Πολιτείας από το 1898 έως το 1906. Πρόκειται για το λεύκωμα του Γεωργίου το οποίο ήταν γνωστό μόνο από πέντε φωτογραφίες που είχε παραχωρήσει ο ίδιος στον Raymond Matton για την εικονογράφηση του βιβλίου του *La Crète au cours des siècles*, που εκδόθηκε από το Γαλλικό Ινστιτούτο της Αθήνας το 1957. Εντοπίστηκε στις αρχές του 2000 σε παρισινή γκαλερί από τον ιστορικό φωτογραφίας Χάρη Γιακουμή, ο οποίος τότε μας μίλησε για το ιστορικό και θεματικό ενδιαφέρον που παρουσίαζε και μας πρότεινε να αναλάβουμε την έκδοσή του. Οι 277 φωτογραφίες του λευκώματος –μερικές από τις οποίες, προερχόμενες από άλλα αρχεία, είναι δημοσιευμένες διάσπαρτα σε μελέτες και ιστορικά λευκώματα, οι περισσότερες όμως άγνωστες– καλύπτουν τα γεγονότα ενός περίπου χρόνου: εικονογραφούν τις σημαντικότερες στιγμές από την άφιξη του Γεωργίου στην Κρήτη, τον Δεκέμβριο του 1898 στα Χανιά, καθώς και από τις επίσημες επισκέψεις του στις μεγάλες πόλεις και τις επαρχίες της μεγαλονήσου από τις αρχές του επόμενου έτους, αποτυπώνοντας τις προσδοκίες των χριστιανών της Κρήτης για την πραγματοποίηση της ένωσης με την Ελλάδα. Περιλαμβάνονται επίσης στιγμιότυπα από την καθημερινή ζωή του ύπατου αρμοστή στα Χανιά –πρωτεύουσα τότε του νησιού και έδρα της αρμοστείας–, από τις περιηγήσεις του στην κρητική ύπαιθρο, φωτογραφίες προσώπων του στενού περιβάλλοντός του, καθώς και φωτογραφίες που διασώζουν τοπία και μνημεία, όπως καταγράφηκαν από τον φακό του Περικλή Διαμαντόπουλου, επίσημου φωτογράφου του ύπατου αρμοστή, αλλά και από τον ίδιο τον Γεώργιο ή άτομα της ακολουθίας του.

Ο πρίγκιπας Γεώργιος (1869-1957), δευτερότοκος γιος του βασιλιά των Ελλήνων Γεωργίου Α', βρέθηκε στην Κρήτη σε καιρούς αντίξοους για το νησί, την Ελλάδα, την Οθωμανική αυτοκρατορία και την Ευρώπη. Το 1898, μετά από μακράιωνα οθωμανική κυριαρχία, η Κρήτη ανακηρύχθηκε από τις Μεγάλες Δυνάμεις αυτόνομη πολιτεία. Ο εικοσιεννιάχρονος τότε Γεώργιος διορίστηκε ύπατος αρμοστής με εντολή να αποκαταστήσει την ειρήνη και τις σχέσεις των δύο

θρησκευτικών κοινοτήτων έπειτα από μια περίοδο αλληπάλληλων επαναστάσεων, και να εγκαθιδρύσει το νέο αυτόνομο καθεστώς. Οι Κρήτες θεώρησαν το καθεστώς αυτό προσωρινό και δέχτηκαν τον νέο ηγεμόνα με την ελπίδα ότι πολύ σύντομα θα εκπλήρωνε το επείγον αίτημά τους, την προσάρτηση της Κρήτης στο ελληνικό κράτος. Τα πρώτα χρόνια της αρμοστειακής διακυβέρνησης, με την ουσιαστική συμβολή των μελών της κρητικής κυβέρνησης, υπήρξαν αποδοτικά: οργανώθηκε νέο θεσμικό πλαίσιο στους τομείς της διοίκησης, της δικαιοσύνης, της οικονομίας, της υγείας, και της εκπαίδευσης· ρυθμίστηκε το καθεστώς και η οργάνωση της κρητικής Εκκλησίας· χάρη στην εσωτερική ειρήνη που επικράτησε και στην επιμόρφωση του πληθυσμού σημειώθηκε έντονη πνευματική και καλλιτεχνική δραστηριότητα· επίσης, τότε άρχισαν οι πρώτες αρχαιολογικές ανασκαφές στα μεγάλα μινωικά κέντρα και δόθηκε ιδιαίτερη βαρύτητα στην καταγραφή και διαφύλαξη των σωζόμενων βυζαντινών και βενετικών μνημείων· ωστόσο, τότε συντελέστηκαν και οι πρώτες καταστροφικές επεμβάσεις στα μνημεία του παρελθόντος στο πλαίσιο εφαρμογής των πολεοδομικών και ρυμοτομικών σχεδίων στις μεγάλες πόλεις.

Η αυταρχική διακυβέρνηση του Γεωργίου, η αδυναμία του να ανταποκριθεί στο ενωτικό αίτημα των Κρητών και η ολοένα στενότερη εξάρτησή του από τις «Προστάτριες» Δυνάμεις, η δυσλειτουργία του κρατικού μηχανισμού και η συνακόλουθη παρακμή της οικονομίας, προκάλεσαν βαθιά εσωτερική κρίση στο νησί. «Δεν πρέπει να λησμονηθεί ότι, ότε προ επταετίας εδεχόμεθα τον υιόν του Βασιλέως των Ελλήνων, τον εδεχόμεθα ως αρραβώνα της ενώσεως της Κρήτης μετά της Ελλάδος. Δυστυχώς όμως η μνηστεία παρετάθη επί πολύ, ούτως ώστε η κατάσταση, διά της καθ' έκαστον μάλιστα έτος διδομένης υποσχέσεως περί προσεχούς τού ζητήματος λύσεως, να καταστή αφόρητος. Άλλως τε μεταξύ του κομιστού του αρραβώνος και της μνηστευθείσης ενεφιλοχώρησαν εχθρότητες και μίση πολιτικά, επαυξάνοντα την δυσφορίαν», υπογράμμισε ο Ελευθέριος Βενιζέλος λίγο μετά την κήρυξη της επανάστασης στο Θέρισο τον Μάρτιο του 1905 (Α. Μαρής, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το κίνημα του Θερίσου*, Χανιά 1985, σ. 149-150). Η κρίση του

αρμοστειακού συστήματος και, κυρίως, η θέση της Κρήτης στο ευρύτερο πλαίσιο των γεωπολιτικών σχεδιασμών των Δυνάμεων στην περιοχή των Βαλκανίων και της Ανατολικής Μεσογείου την εποχή αυτή, επέβαλαν, το 1906, την ευρωπαϊκή απόφαση για την αποπομπή του Γεωργίου και την άμεση αντικατάστασή του· και, για μια ακόμη φορά, την αναβολή της Ένωσης.

Ο πρίγκιπας Γεώργιος εγκατέλειψε την Κρήτη κουβαλώντας τις μνήμες μιας διαδρομής που άρχισε με επιτυχία, αλλά έκλεισε μέσα σε κλίμα προσωπικών και ιδεολογικών αντιπαράθεσεων και έντονης λαϊκής δυσαρέσκειας: «κατά την θλιβεράν εκείνην νύκτα του Σεπτεμβρίου 1906 ... εγκατέλειψα την πολυαγαπημένην μου Κρήτην και είδα να χάνονται εις τον ορίζοντα τα Λευκά Όρη εις τους πρόποδας των οποίων είχα ζήσει πρώτον τα ευτυχέστερα και ύστερον τα πλέον δυστυχημένα χρόνια της νεότητός μου», σημείωσε στην κατακλειδα του βιβλίου του *Αναμνήσεις εκ Κρήτης*, που συνέγραψε λίγο πριν από τον θάνατό του στο Παρίσι, όπου είχε εγκατασταθεί μετά το κίνημα στο Γουδί το 1909. Τις φωτογραφίες από την πρώτη ευτυχισμένη περίοδο παραμονής του στην Κρήτη είχε κρίνει σκόπιμο να συγκεντρώσει και να ταξινομήσει κατά χρονολογική –σχεδόν πάντοτε– σειρά στο προσωπικό του λεύκωμα.

Η πολιτική σταδιοδρομία του πρίγκιπα Γεωργίου στην Κρήτη δεν έχει ακόμη διερευνηθεί συστηματικά παρά μόνον στο βαθμό που συναρτάται με τη δράση του Ελευθέριου Βενιζέλου την ίδια εποχή. Στην αρχή της όμως βρίσκεται και η ιστορική έρευνα για την Κρήτη του 19ου αιώνα. Προχωρήσαμε στην έκδοση του προσωπικού λευκώματος του πρίγκιπα Γεωργίου γιατί ακριβώς αποτελεί σημαντική ιστορική μαρτυρία που φωτίζει μια πτυχή του ρόλου που διαδραμάτισε εκείνος στην πολυεθνική τότε Κρήτη και, κυρίως, γιατί αποτυπώνει τη φυσιογνωμία του νησιού και τις πατριωτικές προσδοκίες των χριστιανών κατοίκων, οι οποίοι έβλεπαν τον ύπατο αρμοστή ως σύμβολο μιας μεταβατικής εποχής που ήλπιζαν ότι αναπόδραστα –και σύντομα– θα έφτανε στο τέλος της.

Οι φωτογραφίες στο λεύκωμα του Γεωργίου είναι ανυπόγραφες και δεν περιέχουν καμία ένδειξη τοποχρονολογίας ή άλλων στοιχείων. Για τη χρονολόγηση και τον σχολιασμό τους χρησιμοποιήσαμε τα σύγχρονα δημοσιεύματα του κρητικού και εν μέρει του αθηναϊκού τύπου, τη σχετική βιβλιογραφία, αρχειακές πηγές και, συμπληρωματικά, ανέκδοτες φωτογραφικές συλλογές που φυλάσσονται σε δημόσια αρχεία και βιβλιοθήκες της Κρήτης. Η έκδοση είχε ήδη ολοκληρωθεί, όταν εντοπίσαμε στο ψηφιακό αρχείο του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος» (Χανιά) λεύκωμα που, σύμφωνα με τον κάτοχό του (Β. Καλαϊτζή-

Μουντάκη) ο οποίος το δώρισε στο Ίδρυμα το 2002, ανήκε στον Γεώργιο. Η τεκμηρίωση και ψηφιοποίηση των φωτογραφιών του λευκώματος ολοκληρώθηκε τον Φεβρουάριο του 2009. Όπως προέκυψε από τη μελέτη του φυσικού αρχείου, είναι εν μέρει παρόμοιο με το παρόν λεύκωμα, περιέχει δε ορισμένες –ανυπόγραφες όμως και ελλειπτικές– πληροφορίες βάσει των οποίων επαληθεύσαμε ή, σε ορισμένα σημεία που αναφέρονται στις Σημειώσεις, συμπληρώσαμε την τεκμηρίωσή μας. Στη σημείωση που συνοδεύει την περιγραφή αυτού του λευκώματος, αναφέρεται ότι οι φωτογραφίες έχουν ληφθεί από τον Περικλή Διαμαντόπουλο, ενώ, σύμφωνα με μαρτυρία του ίδιου του Γεωργίου (βλ. Καλαϊτζής-Μουντάκης στη Βιβλιογραφία), περιέχονται επίσης δικές του φωτογραφικές λήψεις. Προφανώς, οι φωτογραφίες του Διαμαντόπουλου που περιλαμβάνονται και στα δύο λευκώματα αποτελούν διαφορετικές εκτυπώσεις των αρνητικών του φωτογράφου, το αρχείο του οποίου ανήκει από το 1979 στον Φιλολογικό Σύλλογο Χανίων «Ο Χρυσόστομος».

Στο προσωπικό αρχείο του Γεωργίου ανήκαν επίσης οι φωτογραφίες από τη ζωή του στην Κρήτη οι οποίες περιέχονται σε δύο ντοσιέ και ένα άλμπουμ που φυλάσσονται στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης στα Χανιά. Ωστόσο, το υλικό αυτό –που δωρήθηκε στο Αρχείο από τον πρίγκιπα Πέτρο, γιο του Γεωργίου, το 1967– δεν έχει ακόμη τεκμηριωθεί.

Από τις 277 φωτογραφίες που περιέχονται συνολικά στο προσωπικό λεύκωμα του Γεωργίου, στην παρούσα έκδοση δημοσιεύονται 193, οι οποίες χωρίζονται σε τρία μέρη: στο πρώτο, περιλαμβάνονται οι φωτογραφίες από τις επίσημες επισκέψεις του Γεωργίου στις μεγάλες πόλεις και τις επαρχίες της Κρήτης, καθώς και από τη δραστηριότητά του ως ύπατου αρμοστή κατά τους πρώτους μήνες της θητείας του. Στο δεύτερο μέρος, περιέχονται φωτογραφίες από την ιδιωτική του ζωή στα Χανιά· στιγμιότυπα από το παλάτι και τις κοντινές περιηγήσεις του. Είναι χαρακτηριστικό ότι, ακόμη και στις ανέμελες στιγμές του με τη συντροφιά του αδελφού του και των υπασπιστών του, στο παλάτι (που βέβαια δεν ήταν μια απλή ιδιωτική κατοικία) αλλά και στους απογευματινούς του περιπάτους, ο Γεώργιος φοράει πάντα τη στολή του – με μία μόνο εξαίρεση: τα κρητικά στιβάνια, που τα είχε παραγγείλει ειδικά για την περιδιάβαση στο κρητικό τοπίο, το οποίο απεικονίζεται στις φωτογραφίες του τρίτου μέρους του λευκώματος.

Οι φωτογραφίες παρατίθενται κατά χρονολογική σειρά και, όταν προκύπτει από τα διαθέσιμα στοιχεία, αναγράφεται η ημερομηνία, σύμφωνα με το παλαιό (Ιουλιανό) ημερολόγιο που ίσχυε τότε. Στα υπομνήματα των φωτογραφιών αναγράφονται ο τόπος, η χρονολογία, τα γεγονότα, τα πρόσωπα και τα μνημεία, όπου ήταν δυνατόν να προσδιοριστούν

με ασφάλεια. Σε κάθε φωτογραφία σημειώνεται το όνομα του φωτογράφου από τον Χάρη Γιακουμή, ο οποίος επίσης, βασιζόμενος σε τεχνικά χαρακτηριστικά, προσδιορίζει τη χρονολογία σε φωτογραφίες τις οποίες εμείς δεν μπορέσαμε να χρονολογήσουμε με ακρίβεια.

Μερικά τοπωνύμια ίσως ξενίσουν τους σημερινούς αναγνώστες. Προτιμήσαμε όμως να παραθέσουμε τις ονομασίες που χρησιμοποιούνταν εκείνη την εποχή και μέσα σε παρενθέσεις να σημειώσουμε τις αντίστοιχες σημερινές. Το ίδιο ισχύει και για ορισμένα ξένα κύρια ονόματα, τα οποία αναγράφονται όπως ακριβώς απαντούν στις σύγχρονες πηγές, ανεξαρτήτως εάν είναι ορθή η φωνητική τους απόδοση.

Δεν κατορθώσαμε να αποφύγουμε ελλείψεις και, πιθανόν, λάθη, όπου οι προσβάσιμες πηγές πληροφόρησης δεν είναι όσο θα θέλαμε διαφωτιστικές. Αυτονόητο, αλλά δέον να σημειωθεί εδώ: οι ελλείψεις αυτές και τα τυχόν λάθη, που ελπίζουμε να εντοπιστούν από τους φιλέρευνους και τους ειδικούς αναγνώστες, βαρύνουν αποκλειστικά τη γράφουσα.

Ορισμένες φωτογραφίες του πρώτου μέρους συνοδεύονται με σύγχρονα και μεταγενέστερα κείμενα (ή αποσπάσματα κειμένων) συναφή με τη στιγμή που εικονογραφεί η λήψη.

Στις Σημειώσεις, στο τέλος του λευκώματος, αναφέρονται οι κυριότερες πηγές των παρατιθέμενων στα υπομνήματα πληροφοριών και προστίθενται ορισμένες διευκρινιστικές παρατηρήσεις που βοηθούν, κατά τη γνώμη μας, στην ανάγνωση των φωτογραφιών· παραλείψαμε, ωστόσο, τις βιβλιογραφικές αναφορές όπου τις κρίναμε κουραστικές για στοιχεία που είναι ήδη γνωστά και απλώς επαναλαμβάνονται στην παρούσα έκδοση.

Το λευκώμα συνοδεύεται από δύο κείμενα που υπογράφουν ο Χάρης Γιακουμής και ο ιστορικός Γιάννης Κοκκινάκης. Ο Χ. Γιακουμής περιγράφει τη μορφή του λευκώματος, την ποιότητα των φωτογραφιών και την ταυτότητα του φωτογράφου, και αναφέρεται συνοπτικά στην τέχνη και την τεχνική της φωτογραφίας κατά την πρώτη περίοδο μετά την εφεύρεσή της, καθώς και στη σημασία της ως ιστορικού τεκμηρίου. Στη μελέτη του ο Γιάννης Κοκκινάκης παρουσιάζει τις πολιτικοκοινωνικές συνθήκες που επικράτησαν στην Κρήτη μετά την ανακήρυξή της σε αυτόνομη πολιτεία, το 1898, έως την Ένωση το 1913, αναλύει τον χαρακτήρα και τον ρόλο του Γεωργίου ως ύπατου αρμοστή, τις αντιλήψεις του για τον τρόπο άσκησης της εξουσίας και τη σχέση με τους υπηκόους του όπως αποτυπώνεται στις φωτογραφίες που έβγαλε ο ίδιος.

Κρίναμε χρήσιμο να συμπληρώσουμε την έκδοση με αναλυτικό χρονολόγιο, που παρατίθεται στο τέλος του τόμου και περιλαμβάνει τους σημαντικότερους σταθμούς της αρμοστειακής θητείας του Γεωργίου. Οι ημερομηνίες ακολουθούν και εδώ το παλαιό ημερολόγιο· από τον Μάρτιο του 1900 διαφέρουν κατά 13 ημέρες από το νέο (Γρηγοριανό) ημερολόγιο αντί 12 που ήταν η διαφορά μέχρι τότε.

Στη Βιβλιογραφία αναγράφονται οι πηγές και οι μελέτες στις οποίες βασιστήκαμε για την τεκμηρίωση του φωτογραφικού υλικού και τη σύνταξη του χρονολογίου, καθώς και οι πηγές των αναδημοσιευόμενων κειμένων.

Από τη θέση αυτή θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε όσους διευκόλυναν την έρευνά μας κατά την προετοιμασία της έκδοσης αυτής. Την κ. Ζαχαρένια Σημανδηράκη, προϊσταμένη του Ιστορικού Αρχείου Κρήτης στα Χανιά, το προσωπικό της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Χανίων, και την κ. Χαρά Αποστολάκη, αρχιωνόμο του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος» στα Χανιά. Τον κ. Γιάννη Παπιομούτογλου, διευθυντή της Δημόσιας Κεντρικής Βιβλιοθήκης Ρεθύμνου, για τις χρήσιμες πληροφορίες και τις βιβλιογραφικές υποδείξεις του, και την κ. Ελένη Κωβαίου, υπεύθυνη του Τμήματος Κλειστών Συλλογών της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Κρήτης στο Ρέθυμνο. Το πάντοτε φιλόξενο προσωπικό της Βικελιάς Δημοτικής Βιβλιοθήκης Ηρακλείου, ιδιαίτερα την κ. Γεωργία Καρέλλη· την κ. Γεωργία Κατσαλάκη, επιμελήτρια Βιβλιοθηκών και Αρχείων του Ιστορικού Μουσείου Κρήτης στο Ηράκλειο· και τον κ. Βαγγέλη Ψαραδάκη, υπεύθυνο της Βιβλιοθήκης «Γ. Ν. Δουνδουλάκης» στις Αρχάνες.

Ξεχωριστά οφείλουμε να εκφράσουμε ευχαριστίες στους συνεργάτες μας: τον Χάρη Γιακουμή, που ανέλαβε την ψηφιοποίηση και την επεξεργασία των φωτογραφιών, ενώ μας εμπιστεύτηκε την τεκμηρίωσή τους· και τον Γιάννη Κοκκινάκη, που έγραψε ειδική μελέτη για το παρόν λευκώμα, αλλά και για το ενδιαφέρον του και τις πολύτιμες συμβουλές που μας προσέφερε. Τον Χρήστο Μαρσέλλο για τη μετάφραση των κειμένων στα γαλλικά, την Τίνα Λεντάρη για τη μετάφραση μέρους των κειμένων στα αγγλικά και ιδιαίτερα για τις χρήσιμες υποδείξεις και διορθώσεις της, και τον Αντώνη Αναστασόπουλο που μας υπέδειξε την ορθή μεταγραφή τουρκικών κυρίων ονομάτων και όρων. Τέλος, την Βουβούλα Σκούρα, για τη συνεργασία της στην καλλιτεχνική προετοιμασία της έκδοσης.

Για τις Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης
Ειρήνη Λυδάκη,
Ιούνιος 2009

Ιστορικά γεγονότα και φωτογραφικές μαρτυρίες

Το σημαντικότερο γεγονός που σημαδεύει την ιστορία της Ελλάδας τον 19ο αιώνα είναι αναμφίβολα ο αγώνας της Ανεξαρτησίας, ο οποίος διεξήχθη από το 1821 έως το 1827. Το γεγονός αυτό αποτυπώθηκε εκτενώς από όλα τα μέσα απεικόνισης της εποχής, ιδιαίτερα από τη ζωγραφική, το σχέδιο και τη γκραβούρα. Απουσίαζε η φωτογραφία, που είχε ήδη εφευρεθεί το 1839.¹ Το 1827, η Ελλάδα αποκτά την ανεξαρτησία της μετά από τετρακόσια χρόνια οθωμανικής κυριαρχίας, αλλά το πολύ περιορισμένο έδαφός της δεν περιλαμβάνει τότε παρά το κεντρικό τμήμα του σημερινού ελληνικού χώρου. Η Κρήτη, παρά τη συμμετοχή της στην Επανάσταση, δεν ενσωματώνεται στα όρια του νεοσύστατου ελληνικού κράτους. Παραμένει υπό την επικυριαρχία του Σουλτάνου, γεγονός που θα οδηγήσει κατά τα επόμενα χρόνια τον χριστιανικό πληθυσμό του νησιού σε συνεχείς επαναστάσεις για την αποτίναξη του οθωμανικού ζυγού και την επίτευξη της πολυπόθητης ένωσης με τη μητέρα Ελλάδα.

Το δραματικότερο γεγονός της ιστορίας της Κρήτης του 19ου αιώνα αποτελεί το ολοκαύτωμα της Μονής Αρκαδίου, κατά τη διάρκεια της μεγάλης επανάστασης του 1866-69. Για την ανατίναξη της πυριτιδαποθήκης της μονής και τη μαρτυρική θυσία των πολιορκούμενων από τους Τούρκους Κρητών οπλαρχηγών και αμάχων που είχαν καταφύγει εκεί, στις 9 Νοεμβρίου 1866, δεν υπάρχουν φωτογραφικές μαρτυρίες, κι αυτό για διάφορους λόγους. Πρώτα απ' όλα, βρισκόμαστε ακόμα στις αρχές της εφεύρεσης της φωτογραφίας και κανένας φωτογράφος δεν έχει εγκατασταθεί στο νησί. Έπειτα, το γεγονός προβλήθηκε ελάχιστα στις διάφορες εικονογραφημένες εφημερίδες της Ευρώπης. Τέλος, η διάρκεια των γεγονότων υπήρξε αρκετά σύντομη και, ως εκ τούτου, η αποστολή Ελλήνων ή ξένων φωτογράφων δεν ήταν άμεσα εφικτή. Τα μοναδικά σπάνια ντοκουμέντα που μαρτυρούν το μείζον αυτό ιστορικό γεγονός είναι μερικές φανταστικές απεικονίσεις

σε σχέδια και κυρίως γκραβούρες. Ιδιαίτερη και αξιοσημείωτη περίπτωση αποτελεί ο Αμερικανός πρόξενος την εποχή εκείνη στην Κρήτη, ο William James Stillman (1828-1901), ο οποίος ήταν ζωγράφος, δημοσιογράφος και σημαντικός φωτογράφος. Στη διάρκεια της θητείας του, από το 1865 έως το 1868, φωτογράφησε διάφορα μέρη της Κρήτης,² αλλά δεν έχουμε φωτογραφίες του από την κρητική επανάσταση του 1866. Μας άφησε μόνο μία γραπτή μαρτυρία γι' αυτό το γεγονός με το βιβλίο του *The Cretan Insurrection of 1866-7-8*.³

Η ευνοϊκή για τους χριστιανούς της Κρήτης έκβαση της επανάστασης του 1895-96 θα αποτελέσει την αφορμή των λεηλασιών και του εμπρησμού της χριστιανικής συνοικίας της πόλης των Χανίων από τους Τούρκους, στις 23 και 24 Ιανουαρίου του 1897. Οι Μεγάλες Δυνάμεις της εποχής, η Αγγλία, η Γαλλία, η Ρωσία, η Ιταλία, η Γερμανία και η Αυστρία, στέλνουν μεγάλο αριθμό πλοίων στα ανοιχτά του όρμου της Σούδας. Πολυάριθμα στρατεύματα των Δυνάμεων καταφθάνουν στην Κρήτη και μαζί τους πολεμικοί ανταποκριτές, σχεδιαστές, αλλά επίσης και φωτογράφοι. Τα εικονογραφημένα περιοδικά, όπως π.χ. το *L'Illustration*⁴ ή το *Le tour du Monde* στο Παρίσι, το *The Illustrated London News* και το *The Graphic* στο Λονδίνο, αφιερώνουν πάμπολλες σελίδες στα κρητικά γεγονότα και στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897, που κηρύχθηκε δύο μήνες μετά την απόβαση στο νησί του ελληνικού στρατού υπό την ηγεσία του συνταγματάρχη Τιμολέοντα Βάσσου.

Η περίοδος του τέλους του 19ου αιώνα διαφέρει εξ ολοκλήρου από την προγενέστερη. Η φωτογραφία μπορεί τώρα να

1 Οι πρώτες φωτογραφικές λήψεις πραγματοποιήθηκαν στη Γαλλία από τον Joseph-Nicéphore Niepce γύρω στα 1825, στη συνέχεια από τον Louis-Jacques-Mandé Daguerre το 1839 με τη μέθοδο της δαγερτυπίας, και, στην Αγγλία, από τον William Henry Fox Talbot γύρω στα 1840 με τη μέθοδο της καλοτυπίας (αρνητικό/θετικό). Η τελευταία αυτή μέθοδος προτιμήθηκε, επειδή ήταν προσιτή στους περισσότερους.

2 William J. Stillman, *Poetic Localities: Photographs of Adirondacks, Cambridge, Crete, Italy, Athens*, Νέα Υόρκη: Aperture, 1988. (Κείμενα: Anne Ehrenkranz, Colin Eisler, Linda S. Ferber, André Jammes).

3 William J. Stillman, *American Consul in a Cretan War. Revised Edition of the Cretan Insurrection of 1866-7-8 with Introduction and Notes by George Georgiadis Arnakis*, Austin Texas: Center for Neo-Hellenic Studies, 1966. Επανέκδοση του βιβλίου του Stillman, *The Cretan Insurrection of 1866-7-8*, New York: Henry Hold, 1874 (για το ολοκαύτωμα του Αρκαδίου, σ. 63-69).

4 Το γαλλικό ειδησεογραφικό περιοδικό *L'Illustration* ιδρύθηκε το 1843 έχοντας ως πρότυπο το αγγλικό περιοδικό *The Illustrated London News*, που είχε δημιουργηθεί έναν χρόνο νωρίτερα.

αποτυπώσει τις κινήσεις⁵ και οι εφημερίδες και τα περιοδικά ανατρέχουν στην τέχνη αυτή με σκοπό να εικονογραφήσουν τα διάφορα άρθρα τους. Η φωτομηχανική αναπαραγωγή παραμένει μια δύσκολη τεχνική και γι' αυτόν το λόγο συχνά μια φωτογραφία αντιγράφεται από έναν σχεδιαστή, ενώ έπειτα μετατρέπεται σε γκραβούρα, ώστε να μπορεί να δημοσιευτεί μαζί με το κείμενο, σε ασπρόμαυρο.⁶

Οι ανατυπωμένες στον ευρωπαϊκό εικονογραφημένο τύπο εικόνες είναι κυρίως γκραβούρες που προέρχονται από φωτογραφίες, ενίοτε φωτομηχανικές αναπαραγωγές φωτογραφιών ή, σπάνια, σχεδίων που έγιναν εκ του φυσικού.

Ένας από τους πρώτους φωτογράφους που εγκαταστάθηκαν στην Κρήτη γύρω στα 1895 υπήρξε ο Περικλής Διαμαντόπουλος (1863-1941). Γεννημένος στον Βόλο, μαθαίνει την τέχνη της φωτογραφίας στο Παρίσι κατά τη δεκαετία του 1890 και στη συνέχεια, την πρώτη περίοδο της σταδιοδρομίας του, εργάζεται στη Σμύρνη.⁷ Ο Διαμαντόπουλος, που αναδεικνύεται σε έναν από τους καλύτερους φωτογράφους των κρητικών γεγονότων, θα είναι ο αποκλειστικός προμηθευτής των ευρωπαϊκών εικονογραφημένων περιοδικών. Πολλές από τις φωτογραφίες του δημοσιεύτηκαν σε διάφορα εβδομαδιαία περιοδικά και κυρίως στο *L'Illustration*, χωρίς όμως να μνημονεύεται το όνομά του (βλ. π.χ. παρακάτω, σ. 220).

Στις 25 Αυγούστου 1898, άμαχοι χριστιανοί –ανάμεσά τους και 17 Βρετανοί στρατιώτες και ο υποπρόξενος της Μ. Βρετανίας– σφαγιάζονται από Τούρκους στο Ηράκλειο. Η δημόσια εκτέλεση δύο πρωταιτίων της σφαγής έγινε στις 11/23 Νοεμβρίου του 1898. Ο Διαμαντόπουλος, που ήταν παρών, τράβηξε τις δύο σωζόμενες φωτογραφίες της εκτέλεσης. Είκοσι περίπου μέρες ύστερα από το γεγονός, το περιοδικό *L'Illustration*⁸ δημοσιεύει ένα άρθρο μαζί με το κείμενο

της στρατιωτικής διαταγής, συνοδευόμενο από τις δύο φωτογραφίες της εκτέλεσης που είχαν τραβηχτεί από τον Διαμαντόπουλο.⁹ Οι φωτογραφίες αυτές αντιγράφηκαν με μεγάλη πιστότητα σε γκραβούρα, με σκοπό να δημοσιευτούν και να τυπωθούν μαζί με το κείμενο.

Έπειτα από τα γεγονότα του Ηρακλείου, οι Μεγάλες Δυνάμεις αποφασίζουν να προτείνουν στον βασιλιά της Ελλάδας Γεώργιο Α' να στείλει τον δευτερότοκο γιο του, τον πρίγκιπα Γεώργιο, ως νέο κυβερνήτη του νησιού. Η άφιξη του πρίγκιπα Γεωργίου στην Κρήτη προγραμματίστηκε για τις 9 Δεκεμβρίου 1898. Η εικόνα του πρίγκιπα, που πατούσε το πόδι του στο κρητικό έδαφος και τον υποδέχονταν οι τέσσερις ναύαρχοι και πολλοί στρατιωτικοί των Δυνάμεων στο λιμάνι της Σούδας, έγινε φωτογραφία-σύμβολο. Η σκηνή αποτυπώθηκε από επαγγελματία φωτογράφο, αναμφίβολα από τον Περικλή Διαμαντόπουλο, και στη συνέχεια αντιγράφηκε και κυκλοφόρησε από τους υπόλοιπους εγκατεστημένους στην Κρήτη φωτογράφους.¹⁰ Ερασιτεχνικές ή ημιεπαγγελματικές λήψεις που σώζονται από την ημέρα εκείνη πρέπει μάλλον να αποδοθούν σε στρατιώτες ή αξιωματούχους των ξένων δυνάμεων.

Η φωτογραφία της άφιξης στο λιμάνι της Σούδας συμπεριλαμβάνεται, φυσικά, ανάμεσα στις πρώτες που παρουσιάζονται στο προσωπικό λεύκωμα του πρίγκιπα Γεωργίου. Όλες οι φωτογραφίες που ακολουθούν τη στιγμή της άφιξης ξετυλίγουν μπροστά στα μάτια μας, στιγμή προς στιγμή, γεγονότα από τον πρώτο χρόνο της παραμονής του στο νησί. Η ποιότητα και η δύναμη των εικόνων του φωτογράφου Διαμαντόπουλου μας κάνουν να ξαναζήσουμε τα γεγονότα με τη

5 Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, η φωτογραφική μηχανή μπορεί να πετύχει ανοίγματα διαφράγματος με ταχύτητα 1/250 του δευτερολέπτου, και να αποτυπώσει έτσι έναν συγκεκριμένο αριθμό κινήσεων, ιδιαίτερα την ανθρώπινη κίνηση.

6 Η δυνατότητα φωτομηχανικής αναπαραγωγής της φωτογραφίας με τις διακυμάνσεις του γκρι άρχισε πολύ γρήγορα να χρησιμοποιείται στις αρχές του 20ού αιώνα. Δοκιμές, όμως, λίγο ή πολύ επιτυχημένες με τη μέθοδο της φωτοτυπίας και της φωτοχαρτακτικής είχαν πραγματοποιηθεί λίγο νωρίτερα. Στο εξώφυλλο του τεύχους του *L'Illustration* με ημερομηνία 25 Ιουλίου 1891 δημοσιεύεται μία εικόνα, κατά το ήμισυ φωτογραφία και κατά το ήμισυ ξυλογραφία.

7 T. Louloudakis, *Cretan Photography*, Αθήνα 1985, σ. 12, και Άλκης Ξ. Ξανθάκης, «Περικλής Διαμαντόπουλος. Ο φωτογράφος της Κρητικής Πολιτείας», περ. *Φωτογράφος*, 103 (2002) 80-84.

8 *L'Illustration*, 17 Δεκεμβρίου 1898, αρ. 2912, σ. 381. Στο εξώφυλλο, το πορτρέτο του πρίγκιπα Γεωργίου, ύπατου αρμοστή της Κρητικής Πολιτείας.

9 Η μία από τις δύο αυτές φωτογραφίες δημοσιεύτηκε στο βιβλίο *Η Κρήτη στις αρχές του αιώνα μας (Φωτογραφικό πανόραμα από το αρχείο του Περικλή Διαμαντόπουλου)*, Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού - Φιλολογικός Σύλλογος Χανίων «Ο Χρυσόστομος», 1988. Στην επετειακή αυτή έκδοση, επ' ευκαιρία της συμπλήρωσης 75 χρόνων από την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, δημοσιεύεται για πρώτη φορά ένας μεγάλος αριθμός φωτογραφιών του Διαμαντόπουλου. Χάρη σ' αυτήν την έκδοση μπόρεσα να ταυτίσω τον δημιουργό των φωτογραφιών που περιέχονται στο προσωπικό λεύκωμα του πρίγκιπα Γεωργίου.

10 Η φωτογραφία αυτή του Διαμαντόπουλου κυκλοφόρησε σε ταχυδρομικά δελτάρια από τον εγκατεστημένο στο Ηράκλειο φωτογράφο και τυπογράφο Γεώργιο Μαραγιάννη, με εσφαλμένη όμως χρονολογική ένδειξη: 9/21 Δεκεμβρίου 1899 αντί για 1898. Πολύ συχνά οι φωτογραφίες του Διαμαντόπουλου χρησιμοποιούνταν από άλλους φωτογράφους ή εκδότες για το τύπωμα ταχυδρομικών δελταρίων. Πέρα από τους φωτογράφους Μαραγιάννη και Behaeddin, οι εκδότες Elie Cavaliero στα Χανιά, Νικόλαος Αλικιώτης στο Ηράκλειο ή οι Weickert & Enke στη Λειψία κυκλοφορούν, με ή χωρίς την άδεια του Διαμαντόπουλου, ταχυδρομικά δελτάρια από τις φωτογραφίες του.

χρονολογική τους σειρά. Σε ένα αυτοβιογραφικό βιβλίο, που έγραψε λίγο πριν από τον θάνατό του, ο Γεώργιος θυμάται την ημέρα εκείνη της άφιξης στην Κρήτη: «Η υποδοχή την οποίαν μού έκαμεν ο πληθυσμός ήτο λίαν εγκάρδιος, επιβλητική και συγκινητική, και εγέμισε την καρδιάν μου με θάρρος και ελπίδα. Ο Ναύαρχος Ποττιέ, που εκάθητο δίπλα μου εις την άμαξαν, έκλαιε συγκινηθείς από το παραλήρημα του ενθουσιώντος λαού».¹¹

Καμία από τις φωτογραφίες του λευκώματος δεν είναι υπογεγραμμένη και η απόδοσή τους στον Διαμαντόπουλο αποδείχθηκε πολύ δύσκολη. Οι υπόλοιποι φωτογράφοι που ζούσαν και εργαζόνταν τότε στην Κρήτη ήταν ο Γρηγόριος Αλεξιάδης, ο Battista Anselmi, ο Giuseppe Berinda, ο Sigismund J. Feigenbaum και ο Richard G. Krüger στα Χανιά, ο Ε. Ανδρουλάκης, ο Γεώργιος Μαραγιάννης, ο Γεώργιος Μαρκουλάκης, και ο Μπεχαεντίν (Rahmi Bediz Bahaettin ή Behaeddin) στο Ηράκλειο. Όλοι δήλωναν φωτογράφοι του πρίγκιπα Γεωργίου, αλλά ο επίσημος φωτογράφος υπήρξε ο Διαμαντόπουλος. Ο Μαραγιάννης, πάντως, που ήταν εγκατεστημένος στο Ηράκλειο, φωτογράφησε την άφιξη του πρίγκιπα στην πόλη αυτή το 1899. Οι φωτογραφίες του ήταν συχνά υπογεγραμμένες. Ωστόσο, η σημασία τους ως πηγής πληροφοριών υπήρξε περιορισμένη σε σχέση μ' εκείνη των φωτογραφιών του Διαμαντόπουλου. Η ποιότητα των φωτογραφιών του τελευταίου και η δεξιότητά του στο φωτορεπορτάζ ήταν εφάμιλλη των μεγαλύτερων φωτογράφων της εποχής του.

Το προσωπικό λεύκωμα του πρίγκιπα Γεωργίου έχει διαστάσεις 37 × 54 εκ. και περιέχει συνολικά 277 φωτογραφίες. Από αυτές, οι 169 που αποδίδονται στον Περικλή Διαμαντόπουλο είναι μεγάλων διαστάσεων (3 φωτογραφίες διαστάσεων 16,5 × 69 εκ., 2 σε 16,5 × 46 εκ., 130 σε 16,5 × 23 εκ., 32 σε 11,5 × 16,5 εκ., δηλαδή στο ήμισυ της φωτογραφικής πλάκας – τεχνική που χρησιμοποιούσαν οι επαγγελματίες φωτογράφοι για οικονομία-, και 2 φωτογραφίες διαστάσεων 7,5 × 16,5 εκ. – δηλαδή στο 1/4 της φωτογραφικής πλάκας). Οι υπόλοιπες 108 φωτογραφίες είναι βέβαιο ότι έχουν ληφθεί από τον πρίγκιπα Γεώργιο· εκτός από μία φωτογραφία (βλ. σ. 42) που φαίνεται να την τράβηξε με τη φωτογραφική μηχανή του Διαμαντόπουλου, και είναι καλής ποιότητας παρότι υστερεί στο καδράρισμα, όλες οι άλλες είναι μικρών διαστάσεων (8,2 × 8,2 εκ. και 3,5 × 5 εκ.), ορισμένες δε σε πολύ κακή κατάσταση και καθόλου ευκρινείς, κάτι το πολύ φυσιολογικό, εξαιτίας της κακής ποιότητας του φακού που είχαν οι ερασιτεχνικές φωτογραφικές μηχανές της εποχής.

Από το σύνολο των φωτογραφιών του λευκώματος επιλέξαμε να εκδώσουμε τελικά 193 φωτογραφίες (157 του Διαμαντόπουλου και 36 του Γεωργίου) αποκλείοντας εκείνες που είτε επαναλαμβάνουν όμοια θέματα είτε είναι κακής τεχνικής ποιότητας ή δεν παρουσιάζουν κανένα ιστορικό ενδιαφέρον. Στο πρώτο εσώφυλλο (εδώ, σ. 2) αναγράφεται το όνομα του πρίγκιπα (*Prince George*). Στην πρώτη σελίδα υπάρχει ζωγραφική απεικόνιση του πριγκιπικού θυρεού με τη σημαία της Κρητικής Πολιτείας, το μονόγραμμα του Γεωργίου, την άγκυρα και το βασιλικό στέμμα. Τα στοιχεία αυτά και ιδιαίτερα ο σημαντικός αριθμός των ερασιτεχνικών φωτογραφιών με στιγμιότυπα από τον ιδιωτικό βίο του πρίγκιπα, μας πείθουν ότι πρόκειται για το προσωπικό λεύκωμά του, αυτό που είχε στην κατοχή του στη Γαλλία όπου έζησε μετά την αναχώρησή του από την Κρήτη και το οποίο παρέμεινε στο αρχείο της οικογένειάς του μετά τον θάνατό του. Το 2000 πωλήθηκε σε δημοπρασία που έγινε στη γαλλική πόλη Chartres. Το εξώφυλλο αυτού του μεγαλοπρεπούς λευκώματος, όπου προφανώς θα αναγράφονταν τα στοιχεία ταυτότητας, αφαιρέθηκε λίγο πριν από την παράδοσή του σε δημοπρασία από τον τότε κάτοχό του, πιθανότατα για να αποκρύψει την προέλευσή του. Το λεύκωμα αγοράστηκε από την παρισινή γκαλερί *Hyphos*. Όταν ενημερώθηκα για την πώλησή του, ήλθα αμέσως σε επαφή με τους υπεύθυνους της γκαλερί οι οποίοι, σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα από τη στιγμή της απόκτησής του, μου επέτρεψαν τον δανεισμό και τη μελέτη του, και στη συνέχεια παραχώρησαν στις Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης την άδεια για την έκδοσή του. Τον Ιούλιο του 2002, στο πλαίσιο των σεμιναρίων που διοργανώνει κάθε χρόνο το Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών στην Ερμούπολη της Σύρου, παρουσίασα το περιεχόμενο του λευκώματος με βάση τα πρώτα πορίσματα έρευνας της επιμελήτριας των Πανεπιστημιακών Εκδόσεων Κρήτης Ειρήνης Λυδάκη.

Όταν έκλεισε η γκαλερί το 2005, το λεύκωμα παρέμεινε για ένα διάστημα στην κατοχή ενός εκ των μετόχων της, και από το 2009 ανήκει πλέον σε ιδιωτική συλλογή στο Παρίσι.

Χάρης Γιακουμής
Ιστορικός φωτογραφίας
Παρίσι 2009

11 Πρίγκιπας Γεωργίου της Ελλάδος, *Αναμνήσεις εκ Κρήτης, 1898-1906*, Αθήνα 1959, σ. 34.